

## SZEMLE

**Bartók Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei, A Pray-kódextől az Érdy-kódexig, Budapest, Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, (Műhelytanulmányok, 7) 2021.* 167 p.** Vannak művek, amelyek mindig hiányosak maradnak. Nem azért, mert a szerző nem tett meg mindent a teljességért, hanem a dolgok természeténél fogva. Ilyen mű Bartók Zsófia Ágnes kiváló monográfiája is, amelynek tárgya a 15–16. században nyomtatott könyvekbe bejegyzett magyar nyelvű lelkipásztori feljegyzések. Ezeket a szövegeket jórészt különböző folyóiratokban már közölték, összefüggéseik azonban feltáratlanok maradtak. A könyv szerzője lelkiismeretesen gyűjtötte be ezeket a lelkigondozói szövegeket, ezzel egységes korpuszt hozott létre, új szövegegyüttest mutatva be. Bartók munkája nem egyszerűen ráirányítja a figyelmet ezeknek az anyanyelvű bejegyzéseknek a jelentőségére, hanem munkája nyomán a később előkerülő szövegeket már lesz mihez kötni.

Bartók Zsófia azt dolgozta fel kiválóan, hogy miként használták a liturgia latin nyelvű primátusa mellett a népnyelvet a középkori magyar világi hívők körében a lelkigondozók. A monográfia címében így az „egyházi férfiak” kifejezés (bár a múlt században mások is éltek vele) több mint furcsa. A katolikus egyházban – eltekintve a korai diakónusságtól (1 Tim 3,11) – csak férfiak viselhettek tisztséget, csak férfiak láthattak el liturgikus feladatokat. Így helyesebb lett volna – a kifejezés összefoglaló jelentése miatt is – klerikusokat emlegetni a címben és a könyv egyéb helyein. A nők ugyanis laikus jogállásúak, ebből következően felesleges és zavarba ejtő a címbéli elkülönítés. A szerzetesnők részben ismerhették ugyan ezeknek a liturgikus részleteknek a fordításait, ám mivel szertartásokat nem vezethettek – a bűnbánati szövegeken kívül – nem is használták őket.

A Bartók Zsófia könyvében bemutatott lelkigondozói szövegcsoport és az apácák által használt, anyanyelvű kódexek textusai egyetlen halmazt képeznek. Nemcsak azért, mert több közös metszéspontjuk van, azaz mindkét szövegcsoport részben azonos tematikájú, hanem a fordítók azonossága miatt is. A legfontosabb különbség, hogy a Bartók által vizsgált szövegek alkalmi fordítások, amelyek szóbeliségben rögzíthettek és hagyományozódtak a világi laikusok körében, míg a kódexek népnyelvű szövegeit hosszú használatra, többnyire felolvasásra szánták; ezek a fordítások a kolostorok intézményesített körülményei között együtt, korpuszként őrződtek meg, míg az alkalmi feljegyzések csak Bartók munkájában álltak össze egységgé.

Bartók Zsófia Ágnes monográfiája tehát – ismétlem – nem a jól ismert kolostori szövegeket vizsgálja – legfeljebb érinti őket –, hanem azokat a fordításokat, amelyeket a papok és szerzetesek saját használatukra jegyeztek fel a misén kívüli feladataikhoz, a laikusok közötti rítusok végzéséhez. Ez teljesen új kutatási terület. A klerikusok feljegyzései – marginálisok, sorközi glosszák, nyomtatványok üres leveleire, tábláira rótt fordítások – szétszórtan ősnymtatványokban és antikvákban találhatóak. A most összegyűjtött szövegek által mutatható be a népnyelv szerepe a 15. és a 16. század fordulóján a rítusokban és a szentmise azon részeiben, amelyekben a hívek aktív részvételére volt szükség. Tehát akkor, amikor a lelkivezető kapcsolatba került a világi hívekkel, és fontos volt, hogy a szertartásokon elhangzó tanításokat megértsék, illetve a szentségek vételének jelentőségét – és hangsúlyosan tegyük hozzá: jogkövetkezmenyeit – felfogják.

Hogy mennyire a szentségek kiszolgálásához kapcsolódnak a szövegek, jól mutatja a gyóntatásról szóló fejezet (35–63), amely a prédikációt tárgyaló (63–98) után a leghosszabb. Ennek a fejezetnek az egyik szövege a Szelestei Nagy László által felfedezett és Bartók által újonnan elemzett krakkói közgyónás szövege (44–45). Ez viszonylag pontosan követi a szentmise latin *Confiteor*-ját, felsorolja Szűz Máriát, az apostolokat, akiknek a hívők közössége megvallja bűneit, és akiknek közbenjárását kéri. A bűnmegevallás módjáról is tudomást szerzünk: „Alázzátok magatokat, mondjátok velem egyenbe”, azaz a pap a gyülekezet előtt elmondta a magyarra fordított szöveget, amelyet aztán a hívek elismételtek. A közgyónás eredeti szövegét kiegészítve a krakkói fordítás felsorolja a lehetséges elkövetett bűnöket: „vagyok bűnös Istennek – gonosz szómban, szándékomban, látatomban, hallásomban, Istennek tíz parancsolatit nem tartásomban, hét halálos bűnökben részes voltomban, öt értelmeimet jóra nem birtomban, hét irgalmaságba nem lelettembe, nyolc boldogságot nem áhítatomba, kilenc idegen bűnökben lelettemben” (43).

A vulgáris nyelv használatának oka az – és erről a monográfia nem szólt hosszabban –, hogy a bűnök idegen nyelven tett bevallása nem indíthatott valódi megbánást, hiszen a latin formula értelmét nem fogták fel. A megoldás az volt, hogy a pap egy gyónási formulában népnyelven felsorolta a bűnöket, majd a gyülekezet vagy a gyónók magukat megvádolva utánamondták azt. Egy példát hozok arra, hogy ez miként zajlott. Caesarius Heisterbachiensis (1180 körül – 1240 után) írta le a – Bartók tárgyalta késői időszak előtt majd 300 évvel a jelek szerint évszázadokig élő – gyakorlatot. A történetben egy fiatal pap az áldozás előtti gyónásra szólított föl egy beteget. A beteg kérte őt, hogy mondja elő németül, tehát népnyelven a gyónási formulát, miként azt időse elődje tette. A pap utóda unszolta a gyónót, hogy inkább maga vallja meg bűneit. A beteg végül az általa ismert formulát mondta el, amelyben rettenetes bűnökkel vádolta meg magát. A fiatal pap hitetlenkedve kérdezte, hogy a felsorolt szörnyűségeket valóban elkövette-e. „Nem, természetesen egyiket sem” – felelt a gyónó, de ő a bűnvallásnak csak ezt a módját ismeri (*Dialogus miraculorum*, III. 45).

A most elmesélt történet két mozzanata érdekes számunkra. Az egyik, hogy a lelkivezető előmondta a rítus szövegét, amelyet a gyónó elismételt, a másik, hogy mindezt népnyelven tették. Feltehetően az lehetett a közmegegyezés, hogy a hivatalos latin szöveget jól tudta a pap, talán magában mondta is, így az approbátlan fordítás is érvényes. Bartók ebben a fejezetben felhívja a figyelmet, hogy a pap által latinul mondandó részletek (áldás és feloldozás) is megtalálhatóak a fordításban; ezekre a szakaszokra is az előző áll. Ha a feloldozás el is hangozhatott magyarul, az csak úgy történhetett jogi érvényvesztés nélkül, hogy a misét bemutató – legalább gondolatban – latinul is elismételte, az anyanyelv itt csak azt segítette, hogy a hívek megértsék a történéseket.

Bartók Ágnes Zsófia könyvében esetleges a bemutatott szövegek sorrendje. A munka első része a legkorábbi szöveg, a *Halotti beszéd* elemzésével, a temetési szertartásról szóló fejezettel kezdődik, majd az esketéssel, a gyónással, a prédikációval foglalkozóval folytatódik, és az áldoztatásról szólóval fejeződik be. Ez semmilyen rendnek nem felel meg. Talán helyesebb lett volna, ha a szerző csoportosításában a hét szentség rítusait követi. Ebben az esetben nem sikkadna el például a keresztelés, amely csupán említés szintjén jelenik meg a könyvben (24). Ennek a szertartásnak nincs vagy még inkább nem ismert a korabeli magyar nyelvű irott lejegyzése. A könyv szerzője a meglévő fordítások esetében kitekint a későbbi rituálékra, a keresztelés esetében is jó megoldás lett volna a nyelvhasználat bemutatásának érdekében. A keresztelés ugyanis az egyik rítus, amely a laikus hívőktől tevékeny szóbeli részvételt követel, megvilágítva a vulgáris nyelv használatának elengedhetetlenségét a jogi aktusban, azaz a gyermek befogadásában az egyházba, a közösségbe. A keresztelés rítusának rubrikája: „Kursus interroget consequenter sacerdos et compadres respondeant”. Telegdi Miklós pécsi püspök és az esztergomi egyházmegye vezetője által 1583-ban kiadott rituáléban a szertartást vezető latinul felteszi a kérdést, majd rögtön megismétli magyarul. Ez áll a válasza is: „Abrenuntias Sathanae? Ellene mondasz-e az ördögnek? Abrenuncio. Ellene mondok.” Ez volt az eljárás egészen a II. vatikáni zsinat utánig, a pap elmondta latinul és népnyelven a kérdést és a választ, a keresztszülő pedig anyanyelvén (vagy olyan vulgáris nyelven, amelyet értett) elismételte a feleletet. A jogi aktus így érvényessé vált.

A szentségek kiszolgálásánál csak akkor használtak népnyelvet, ha az elengedhetetlen volt. Jól jelzi ezt, hogy nem ismert az egyházi rend felvétele rituáléjának vulgáris szövege. Az apácáknak, jóllehet laikusok voltak, fogadalmukat, mint jogi aktust, az egyház által használt nyelven, latinul kellett mondaniuk: „Az novícia felkelvén és az ő fejét az oltárra tévén olvassa meg az professzionak levelét, ezenképpen mondván deáuk, ha kedég szükség leend, jelennen az özvegyek, ottan magyarul mondják” (*Lányi-kódex*, 430–431).

A szentségek kiszolgálásához kapcsolódó rítusok vulgáris megfelelői a papok és a szerzetesek körében – de értelemszerűen a válaszdásra betanított hívek körében is! – szájhagyomány útján terjedtek. Hogy Bartók Zsófia munkájának nyomán ennél is pontosabbak legyünk, azt kell elmondanunk, hogy az alkalmi feljegyzések többnyire ezt a szájhagyományt rögzítették, és nem újabb, alkalmi fordítások voltak. Ezeknek a liturgiai részleteknek a szájhagyományban terjedését és megőrződését nem egyéb bizonyítja, mint az, hogy későbbi szerkönyvekben a 15. század végi formához nagyon hasonló szöveggel felbukkannak, így Mossóczy Zakariás nyitrai püspök rituálétöredékében (1570-es évek) és Telegdi Miklós már említett *Agendarius*ában is. Mindkét esetben püspöki fennhatóságuk tette lehetővé, hogy anyanyelvű fordítások kerüljenek be a liturgia megfelelő részeihez. Az elmondottak állnak a házasság ceremóniájára is, amelynek szintén nem maradt fenn 16. század eleji kéziratban magyar nyelvű fordítása, jóllehet Telegdi *Agendarius*a közöl egy jól kimunkált – tehát akkoriban valószínűleg már szóbeli hagyományban kiérlelt – szöveget.

Már a *Confiteor* használatának bemutatásánál volt szó a misében a hívők által magyarul mondott szövegről. A papnak a liturgia keretében egyszer kellett – már ha laikusok előtt misézett – magyarul megszólalnia, ez a prédikáció, az igeliturgia volt. A hívekkel való kapcsolat miatt kellett népnyelven mondania a prédikációja előtti imát is: „Istenben szerelmes atyámfiak, keresztény népek! Könyörögjünk mindnyájan az mi mennyei szent Atyánknak, hogy legyen irgalmas és kegyelmes mihozzánk az ő egyetlen egy fiáért, az Krisztus Jézusért, és adja minékünk az ő Szentlelkét, mely világosítsa meg az mi elménknak sötétségét, és lágyítsa meg az mi kemény szívünknek keménységét!” (66). Ez a prédikáció előtti ima a *Sági-emlékegyüttes* egyik darabja. A hívek megszólítása és a felszólító módú alakok alapján a *Sági-emlékegyüttes* nyilvánosan elmondandó papi szöveget őrzött meg. Ez az 'oratio' előkészítette és – ami még ennél is fontosabb – bevonta a gyülekezet tagjait a prédikáció meghallgatásába. Bartók Zsófia Ágnes fontos megfigyelése, hogy ez az imatípus több szövegegyezéssel – nyilván ismét a szájhagyománynak köszönhetően – a későbbiekben Telegdinél, illetve Bornemisza Péternél is feltűnik.

A monográfia szerzője nehezebben magyarázható funkciójú népnyelvű glosszákra is felhívja a figyelmet. Ilyen a szentírási szövegek értelmezésének elnevezéseit tartalmazó rész (*Jászói glosszák*, 15. sz; *Guillermus-kódex*, *Sermones dominicales*). Ez kimondottan a prédikációt mondó pap és szerzetes iskolában elsajátított terminus technicus, hogy 'moraliter' (erkölcs szerint), 'historice' (a megtörtétek szerint), 'allegorice' (lelki értelem szerint) vagy 'anagogice' (mennyei értelem szerint) magyarázza a szentírási idézetet. Lefordításuk egy pap vagy szerzetes számára szinte feleslegesnek látszik. Hogy mégsem teljesen az, abból derül ki, hogy például a röviden *Könyvecse* elnevezést viselő kódexben a 'thema' mögött is ott áll, hogy milyen értelmezésre számítson a hallgatóság: „lélek szerint, én édes néném: ó mely nagy méltóság, kiket Isten választ az mennyei vígasságra” (1v:15–16). A szövegmagyarázatba tehát bevonták a hallgatóságot is, kiterjesztették saját edukációjukat.

Látszólag elvesztünk a részletekben. De nem! Pontosan ezek a mozaikdarabok adják ki a nagy egészet, a középkor végi mindennapok magyar nyelvű írásbeliségét, amely már a ma ismert kolostori irodalom előtt megszületett, és amely mellett az növekedett. A két népnyelvű szövegcsoport létrejöttének azonos oka volt: az a felismerés, hogy csak akkor lehet eredményes lelkigondozást végezni, ha a hívők értik is az elhangzottakat. Ám amíg a klerikusok magyar nyelvű szövegeit a mindennapi élet szükségletei hívták életre, addig a kolostori irodalom a szerzetesi, illetve az egyházi megújulás terméke volt, amelynek eredetét viszont ugyancsak a világi laikusok körében végzett tevékenységben találjuk meg.

A papok és szerzetesek liturgikus írásainak megszorodásához egyrészt – és ez Bartók megállapítása – gyakoribbá, mindennaposná kellett válniuk a nyomtatott könyveknek, amelyeknek üres lapjai, margói kínálták magukat a feljegyzések írására, másrészt éppen ezekre a szövegekre volt szükség a népnyelvű reformációval való versengésre. Telegdi és Mossóczy munkái már az ellenreformáció jegyében, a tridenti zsinat (1545–1564) után keletkeztek, ellensúlyozni próbálták a reformáció anyanyelvűségét. Ez azonban nem jelentette ezeknek a szövegeknek a terjedését, a frazeológia egységesülését. Bár Bartók Zsófia Ágnes a könyv címében még azt ígéri, hogy a *Pray-kóde*x-től az *Érdy-kóde*x-ig terjedő időszakot tárgyalja, ám nagyon helyesen kitekint a későbbi szerkönyvekre, amelyek szövegét összeveti a kéziratban megmaradtakkal. Így kiderül, hogy a feljegyzések a szóbeli hagyományt őrizték meg. A szövegek heterogenitását csak a tömeges népnyelvű könyvnyomtatás szüntette meg: a fordulatok ekkor szilárdulhattak meg.

Bartók Zsófia Ágnes hosszú ívet rajzolt meg. Az ív a *Pray-kóde*x sermójától, az első összefüggő nyelvelméltól indul és az *Érdy-kóde*x lehetséges kiadási szándékával fejeződik be. A könyv második nagy egysége a szerzetesek világiaknak szánt szövegeivel foglalkozik, Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt latin nyelvű mintaprédikációinak magyar vonatkozásaival. A két szerző művei ma még ismeretlen úton jutottak el a nyomdászhoz, megjelenésük körülményei tisztázatlanok. Ugyanígy bizonytalan, hogy a Karthauzi Névtelen pontosan mire is szánta művét. A vulgáris nyelven elkészült kéziratot a karthauzi szerzetes széles közönségnek ajánlotta, ám az csak a latin nyelvű előszó egy Bartók Zsófia által elemzett fordulatából derül ki, hogy a Névtelen foglalkoztatta a sajtó alá adás gondolata is, még ha – mai megítélés szerint – a körülmények nem is voltak adottak hozzá.

Bartók Zsófia Ágnesnek a könyv megjelenése után alighanem sok méltatója lesz, és sok kritikusa is. Kritikusa, mert a szerző nagy anyagot gyűjtött össze több helyről, így elkerülhetetlen, hogy valami kimaradjon. Méltatója is bőven lesz, mert az összegyűjtött emlékek így egyben sokkal jelentősebbek, mint külön-külön elszórtan voltak. Bartók Zsófia Ágnes munkája, felismerései és eredményei az irodalmi anyanyelvűség kezdeteivel foglalkozók számára a jövőben megkerülhetetlenek lesznek.